

Ewa Sierankiewicz

Sytuacje trudne jako czynnik deprywujący potrzeby wychowanków domów dziecka w okresie dorastania

Wprowadzenie

Rozwój psychiczny jednostki dokonuje się w ścisłej interakcji z jej środowiskiem. Interakcja ta realizuje się poprzez aktywność jednostki w środowisku jej życia i poprzez zaspokojenie potrzeb biologicznych i psychicznych.

Jednym z aspektów oddziaływania środowiska na rozwój dziecka jest stwarzanie warunków do zaspokajania (lub deprivacji) potrzeb dziecka.

Układy warunków nie sprzyjających aktywności ukierunkowanej na potrzeby, dążenia i zadania oraz sytuacje przykre dla jednostki określa się potocznie przymiotnikiem „trudne”.

T. Tomaszewski definiuje sytuację trudną jako „układ zewnętrznych bodźców (warunków) powodujących zakłócenia czynności lub zagrożenie potrzeb jednostki, jej dążeń czy cenionych wartości i wywołujących w związku z tym charakterystyczne zmiany w zachowaniu”¹. Autor ten wymienia jako najważniejsze cztery rodzaje sytuacji trudnych: deprivacji, przeciążenia, zagrożenia i utrudnienia².

Na określenie niekorzystnego układu zewnętrznych warunków jako przyczyny zakłócenia aktywności ukierunkowanej na cel (zaspokojenie potrzeb) używa się również pojęć stres psychologiczny, frustracja.

W pracy posługuję się pojęciem „sytuacja trudna”, gdyż akcentuje ono – bardziej niż dwa pozostałe – działania zewnętrznych czynników w sytuacjach, gdy mówimy o problemach czy trudnościach wychowanka.

Jak wynika z analizy formuły Simonowa³ między stanami emocjonalnymi a potrzebami zachodzi ścisły związek, a sytuacje przeszkód i trudności w zaspokajaniu potrzeb powodują powstawanie emocji o znaku minus. Stan nie dającej się

zaspokoić potrzeby powoduje zarówno ujawnienie się deficytu informacji pragmatycznej, jak i powstanie w ślad za tym ujemnej emocji.

W związku z tym celowe wydaje się analizowanie sytuacji trudnych w aspekcie potrzeb.

Przedmiotem niniejszego opracowania będą sytuacje trudne, deprywujące potrzeby specyficzne dla okresu dorastania (adolescencji), czyli potrzeby rozwojowe.

Przez potrzeby rozwojowe rozumie się potrzeby jednostki, których zaspokojenie jest szczególnie niezbędne z punktu widzenia wypełnienia przez nią zadań rozwojowych przypadających na kolejne okresy życia⁴. Są one zmienne zależnie od:

1. etapu rozwoju dziecka,
2. stopnia wypełnienia zadań rozwojowych faz poprzednich,
3. stanu ukształtowania systemu psychicznego i układu relacji dziecka ze środowiskiem (w tym przypadku – ze środowiskiem wychowawczym).

Dzieciom w różnych fazach dzieciństwa i dorastania właściwe są zarówno potrzeby ogólne występujące u ludzi w każdym wieku, a wśród nich potrzeby biologiczne, społeczne, psychiczne, jak i potrzeby specyficzne właściwe dla okresu dzieciństwa i jego kolejnych etapów. Organizacja środowiska wychowawczego powinna uwzględniać możliwość zaspokojenia obu tych rodzajów potrzeb na wystarczającym poziomie. Dopiero taka organizacja instytucji opiekuńczo-wychowawczej może stworzyć odpowiednie warunki rozwoju wychowanków.

W związku z powyższym konieczne wydaje się poznanie czynników negatywnie wpływających na realizację potrzeb wychowanków, a szczególnie potrzeb rozwojowych w okresie adolescencji, tj. dorastania, gdzie naczelnym zadaniem rozwojowym staje się kształtowanie własnej tożsamości.

Problemy i charakter badań

Rozpatrując zagadnienie sytuacji trudnych w aspekcie potrzeb rozwojowych szukano odpowiedzi na następujące pytania:

– jakie sytuacje trudne są udziałem wychowanków domu dziecka w okresie dorastania?

– zaspokojenie jakich potrzeb rozwojowych jest utrudnione przez te sytuacje?

Badaniami przeprowadzonymi w okresie maj – czerwiec 1992 r. objęto 51 wychowanków pięciu krakowskich domów dziecka w wieku 13–18 lat. Materiał badawczy uzyskano w drodze ankiety, w której proszono o:

– wskazanie swego problemu (jako przyczyny trudności, zmartwienia lub odczuwania nacisku),

– opisanie na czym polega ten problem,

– określenie sposobu radzenia sobie z nim.

Podstawę analizy stanowiły sytuacje będące czynnikiem deprywującym potrzeby specyficzne dla okresu dorastania, jednakże w opracowywaniu wyników badań nie sposób pominąć – ze względu na znaczenie – sytuacji trudnych wpływających negatywnie na zaspokajanie również potrzeb ogólnych (biologicznych i psychicznych). Przyjęty bowiem podział (na potrzeby ogólne i rozwojowe) ma charakter umowny i służy jedynie do ustalenia niekorzystnych w sensie rozwojowym i wychowawczym stanów rzeczy. Taki właśnie charakter wstępnego rozpoznania negatywnych uwarunkowań zaspokajania potrzeb rozwojowych w okresie adolescencji ma niniejsze opracowanie. Natomiast pełna, pogłębiona analiza wymaga dalszego złożonego toku postępowania diagnostycznego.

Analizując materiał badawczy przyjęto kryteria wynikające z następujących założeń:

1. Sytuacje trudne jako przyczyna (źródło) deprivacji potrzeb.
2. Sytuacje trudne jako czynnik zakłócający lub opóźniający rozwój psychofizyczny (potrzeby fizyczne i psychiczne).
3. Sytuacje trudne jako zagrożenie dla realizacji potrzeb specyficznych dla okresu rozwojowego (potrzeby rozwojowe).

Analiza materiału badawczego

Traktując sytuacje trudne jako źródło deprivacji potrzeb oparto się na klasyfikacji A. Kelma⁵ i przeprowadzono analizę tych sytuacji zakładając, że mogą one wynikać z działalności rodziny i szkoły oraz być związane z aktywnością dziecka w środowisku i właściwościami jego organizmu.

Sytuacje będące skutkiem niedostatku lub zaniku funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodziny stanowiły 22,6%. Na ten fakt wskazywały wypowiedzi typu: „jestem w domu dziecka”, „bardzo mało widuję się z ojcem”, „nie mogę pogodzić się, że matka umarła i nie ma jej w domu” jak również: „że mama chce mnie wziąć do domu”, „nie lubię swojego domu, swojej mamy i rodzeństwa”, „martwię się, że muszę iść do domu po wakacjach”.

Środowiska rodzinne tych wychowanków nie zaspokajały ich potrzeb psychicznych (potrzeby bezpieczeństwa, miłości, łączności z najbliższymi osobami), co jest konieczne dla normalnego, zdrowego rozwoju każdego człowieka.

Druga grupa sytuacji blokujących realizację potrzeb związana jest z działalnością szkoły (24,5%). Niekorzystna sytuacja szkolna wychowanków jest bardzo złożona, uwarunkowana wieloma często nakładającymi się na siebie czynnikami związanymi z indywidualnymi właściwościami dziecka, wadliwie funkcjonującym środowiskiem (wcześniej domowym, później zakładowym) oraz działalnością szkoły. Znalazły się tutaj takie wypowiedzi jak: „nauka mnie nudzi i denerwuje”, „jestem tępa i nie zdam do ósmej klasy”, „od małego nie lubiłam się uczyć, ponie-

waż, gdy czegoś nie umiałam napisać lub przeczytać byłam okrzyczana i bita przez matkę”, „nie mogę chodzić do tej szkoły, bo mam epilepsję i muszę iść do OHP”.

Problemy związane z funkcjonowaniem w roli ucznia dotyczą co czwartego wychowanka i wiążą się z brakiem motywacji i małym zainteresowaniem nauką szkolną, zaległościami w przyswojeniu wiedzy, brakiem predyspozycji intelektualnych oraz stanami chorobowymi wychowanków. Brak sukcesów w nauce szkolnej powoduje zaburzenia rozwoju poznawczego i kształtowania się osobowości, rodzi bowiem poczucie własnej nieadekwatności do wymagań (z reguły akceptowanych) i poczucie niższości. Z tych też względów niezaspokojenie potrzeby sukcesów w nauce szkolnej stanowi zagrożenie dla przygotowania się do przyszłej działalności zawodowej i pełnienia ról społecznych.

Najbardziej liczna grupa wypowiedzi (36,2%) jest związana z aktywnością wychowanka w środowisku i dotyczy realizacji potrzeby aktywności własnej i odnoszenia w niej sukcesów oraz zdobywania własnej niezależności w działaniu i stosunkach z innymi. Analiza tych wypowiedzi skłania do wniosku, że wychowankowie nie mają warunków do nieskrępowanej, konstruktywnej aktywności w gronie rówieśników i w tej sytuacji porażki przeważają nad sukcesami. Sytuacje trudne dotyczą tutaj nieumiejętności nawiązywania kontaktów koleżeńskich, niekorzystnej pozycji w zespole klasowym lub wychowawczym, braku pogłębionych partnerskich stosunków z dorosłymi i rówieśnikami. Konsekwencją tego jest podatność na oddziaływanie dewiacyjnych grup rówieśniczych i konformistyczne uleganie niewłaściwym wzorcom i wzorom młodzieżowej subkultury (co czwarty wychowanek w tej grupie uznaje za swój problem palenie i picie alkoholu; zdaniem co trzeciego brak pieniędzy jest przeszkodą w realizacji własnej aktywności). Tkwią w tym potencjalne zagrożenia dla prawidłowego rozwoju społecznego, moralnego i osobowościowego chłopców i dziewcząt mniej odpornych na presję społeczną i podatnych na działanie czynników aprobaty społecznej ludzi, na których im zależy.

Wśród analizowanych sytuacji trudnych jest stosunkowo najmniej sytuacji uwarunkowanych indywidualnymi właściwościami wychowanka (16,7%). Problemy wychowanków wynikają nie tyle z wad i chorób psychofizycznych i ich konsekwencji, co z braku samoakceptacji własnej osoby i niskiej samooceny. Świadczą o tym takie na przykład wypowiedzi: „zaczynam się i jest mi bardzo ciężko w szkole”, „jestem chory na epilepsję”, „moczę się w nocy i wszyscy się ze mnie śmieją”, „jestem tysi”.

Przeważająca większość (63%) analizowanych sytuacji trudnych wpływających negatywnie na realizację potrzeb wychowanków ma charakter sytuacji złożonych, konfliktowych, tzn. występuje w nich czynnik sprawczy charakterystyczny dla każdego rodzaju sytuacji trudnej, tj. zagrożenia, utrudnienia, przeciążenia i deprywacji.

Następnym celem postępowania diagnostycznego była analiza sytuacji trudnych w aspekcie potrzeb ogólnych i rozwojowych i poszukiwanie odpowiedzi na

pytanie: zaspokojenie jakich potrzeb rozwojowych wychowanków domu dziecka jest zdeterminowane przez sytuacje trudne w okresie dorastania?

Kwalifikacja sytuacji trudnych jako czynnika realizacji potrzeb ogólnych i rozwojowych opierała się na analizie uwarunkowań postrzegania przez wychowanka sytuacji jako trudnej, problemowej, zagrażającej realizacji ważnych dla niego celów i zdań. Wstępnie podzielono opisane przez wychowanków problemy na utrudniające realizację potrzeb: – ogólnych (biologicznych, psychicznych) i rozwojowych.

Udziałem 48,9% wychowanków są sytuacje trudne będące przeszkodą w zaspokojeniu potrzeb ogólnych (7,8% – biologicznych, 41,1% – psychicznych). Tak duży odsetek wypowiedzi świadczący o trudnościach w realizacji potrzeb psychicznych (poznawczej, kontaktu społecznego, oddźwięku psychicznego, więzi uczuciowej, uznania, sukcesu i in.) jest uzasadniony wcześniejszymi negatywnymi doświadczeniami wyniesionymi z domu rodzinnego oraz skutkami krótszego lub dłuższego okresu sieroctwa i osamotnienia duchowego.

51,1% opisów sytuacji problemowych będących przyczyną trudności, zmartwienia lub zagrożenia potraktowano jako źródło deprivacji potrzeb rozwojowych.

Zestawienie procentowe wypowiedzi ankietowanych wychowanków w aspekcie potrzeb rozwojowych specyficznych dla okresu dorastania przedstawia się następująco:

- potrzeba stopniowego uniezależnienia się psychicznego od dorosłych opiekunów, a zarazem zdobywanie przygotowania do samodzielnego życia rodzinnego i zawodowego – 21,6%,
- potrzeba uzyskania odpowiedniego przygotowania do samodzielności ekonomicznej, czyli uzyskania przygotowania do pracy zawodowej – 15,7%,
- potrzeba eksperymentowania związana z ukształtowaniem własnej tożsamości (w zakresie ról społecznych, własnego wyglądu i zachowania) – 7,8%,
- potrzeba osiągnięcia bardziej dojrzałych stosunków z rówieśnikami płci obojga – 3,9%,
- potrzeba opanowania wzorów zachowania i umiejętności związanych z pełnieniem ról społecznych przewidywanych dla własnej płci – 2,1%.

Wnioski

Przedstawione powyżej wyniki sondażu diagnostycznego zmierzające do wstępnego rozpoznania sytuacji trudnych będących czynnikiem deprivacji potrzeb wychowanków domu dziecka w okresie dorastania, chociaż oparte na małej próbie badawczej i nie uwzględniające wielorakich uwarunkowań (m.in. wieku, płci, okresu przebywania w placówce, odporności na stres, samooceny, poziomu aspiracji) pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

1. Należy dążyć – jeżeli jest to możliwe – do utrzymania kontaktu z rodziną dziecka, ponieważ dzięki podtrzymywaniu więzi emocjonalnej, zaspokojone mogą być podstawowe potrzeby psychiczne, a przede wszystkim potrzeba przynależności. Aby kontakt ten był częstszy i bardziej intensywny, należałoby objąć rodzinę wychowanka pomocą i oddziaływaniami terapeutycznymi.

2. Konieczne jest wspólne wychowywanie się rodzeństwa w tych samych grupach rozwojowych (tzn. składających się z dzieci obu płci i w różnym wieku), co umożliwi dzieciom zdobycie doświadczeń w różnych sytuacjach społecznych i w konsekwencji ujawnienie się oraz zaspokojenie potrzeby opiekowania się (dzieci starsze) i związku z opiekunem (dzieci młodsze), potrzeby miłości, przynależności, wspólnoty i odrębności.

3. W organizacji wychowania zakładowego powinno się przestrzegać zasady „jeden dom – jeden wychowawca”, czyli ograniczyć zmianę miejsc pobytu wychowanka (przenoszenie z domu małych dzieci do domu dziecka, zmiana placówki na placówkę o innym profilu działalności) oraz zapewnić stabilność kadry wychowawczej. Przestrzeganie tej zasady zapewni dzieciom zaspokojenie potrzeby posiadania własnego miejsca, potrzebę ciągłości i stabilizacji życiowej.

4. W celu przygotowania wychowanków do działalności na rzecz innych i przygotowania ich do założenia własnej rodziny wskazane jest dostarczanie pozytywnych wzorów do naśladowania zachowań rodzinnych, czyli prawidłowych wzorów identyfikacji poprzez preferowanie innych form opieki nad dzieckiem osieroconym: tzw. rodzin zaprzyjaźnionych, rodzin zastępczych, rodzinnego domu dziecka.

Stwarzanie warunków dla aktywności wychowanków ukierunkowanej na zaspokajanie potrzeb jest w znacznej mierze zależne od wychowawców. Powinnością kadry pedagogicznej domu dziecka jest wspieranie dzieci w działaniach poznawczych i samowychowawczych w coraz bardziej samodzielnym kształtowaniu własnego życia. Ta stymulująca rozwój osobowościowy działalność powinna opierać się na:

- tworzeniu sytuacji wyzwalających u wychowanka potrzebę doskonalenia siebie i otoczenia,

- tworzenie sytuacji ułatwiających dziecku poznawanie własnych silnych i słabych stron, uzyskiwanie realistycznego obrazu własnej osoby i innych, akceptowanie siebie oraz szanowanie innych ludzi,

- tworzenie sytuacji ułatwiających dziecku poznawanie i analizowanie ludzkich zachowań, celów i motywów i zachęcania do wyciągania z nich wniosków dla siebie,

- tworzenie warunków do nabywania przez wychowanka doświadczeń w pokonywaniu trudności i umiejętności korekty własnych zamierzeń w sytuacjach, gdy jest to niezbędne,

– pomaganie dzieciom w wyznaczaniu sobie wartościowych celów w wyborze dróg ich realizacji, w podejmowaniu racjonalnych decyzji w różnych sytuacjach społecznych.

Przypisy

¹ T. Tomaszewski: *Wstęp do psychologii*. Warszawa 1971, s. 124.

² Tamże, s. 125–127.

³ Por. M. Tyszkowa: *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa 1986, s. 54–59.

⁴ Por. M. Tyszkowa: *Potrzeby rozwojowe dzieciństwa a warunki wychowania w środowisku zakładowym*. „Problemy opiekuńczo-wychowawcze” 1992, nr 5–6, s. 194.

⁵ Por. A. Kelm, W. Kopczyński: *Metodologia rozpoznawania potrzeb opiekuńczych*. [W:] *Metodologia pedagogiki społecznej*. Red. R. Wroczyński, T. Pilch, Wrocław 1974, s. 257.